

¹Раев Д.С., ²Токмұрзаева А.Ж.

¹филос. ғ.д., профессор

²3-курс докторанты

Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., *e-mail: Raev_53@mail.ru, aqbota_zh@mail.ru

ҚАЗАҚ БИ-ШЕШЕНДЕРІНІҢ САЯСИ КӨРЕГЕНДІК ПАРАДИГМАСЫ

Бұл мақалада біз ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билерінің халықаралық қатынастағы дипломатиялық жүйеге қатысты саяси көреген парадигмасы ғылыми-теориялық тұрғыдан сарапқа салуға қадам жасаймыз. Бұл мәселені ғылыми теориялық әрі әдіснамалық тұрғыда қарастыру барысында, ең алдымен, қазақ билері қай заманда да өздерінің елден ерек озық ақыл-парасаты, біліктілігімен қабырғалы қалың елге көсемдік әрі көрегендік қасиеттерімен де тұлғалық болмысқа ие болғанын ескереміз. Қазақ би-шешендерінің келешекті болжайтын саяси көрегендік қызметі жөнінде айтылады. Келешекті болжау шешендік сөз өнерінің басты қызметтерінің бірі ретінде қарауға болады.

Түйін сөздер: дипломатия, би-шешендер, саяси көрегендік, халықаралық қатынас.

¹Raev D.S., ²Tokmurzayeva A.Zh.

¹doctor of Philosophical Sciences, professor

²PhD student, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World languages,
Kazakhstan, Almaty, *e-mail: Raev_53@mail.ru, aqbota_zh@mail.ru

The paradigm of the political farsightedness of the Kazakh bi-speakers

In this article we make an approach to the scientific and theoretical analysis of the paradigm of political foresight of biys of the Kazakh khanate of the XYII-XYIII centuries in relation to the diplomatic system of international relations. In the scientific-theoretical and methodological approach to this issue, first of all, it should be taken into account that the Kazakh Biy at any time have personal qualities, having knowledge and skills. It is also said about the political foresight of the Kazakh biys-speakers, predicting the future.

Key words: diplomacy, biy-speakers, political foresight, international relations.

¹Раев Д.С., ²Токмұрзаева А.Ж.

¹доктор филос. наук, профессор

²докторант 3 курса

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Raev_53@mail.ru, aqbota_zh@mail.ru

Парадигма политической дальновидности казахских би-ораторов

В этой статье мы делаем подход на научно-теоретический анализ парадигмы политической дальновидности биев Казахского ханства XVII-XVIII веков в отношении дипломатической системы международных отношений. При научно-теоретическом и методологическом подходах к данному вопросу, прежде всего, следует учитывать, что казахские биы в любой момент имеют личностные качества, обладая знаниями, умениями. Также говорится о политической дальновидности казахских биев-ораторов, прогнозирующих будущее. Прогнозирование будущего можно рассматривать как одну из главных функций ораторского искусства.

Ключевые слова: дипломатия, биы-ораторы, политическая дальновидность, международные отношения.

Бұл мәселені ғылыми теориялық әрі әдіснамалық тұрғыда қарастыру барысында, ең алдымен, қазақ билері қай заманда да өздерінің елден ерек озық ақыл-парасаты, біліктілігімен қабырғалы қалың елге көсемдік әрі көрегендік қасиеттерімен де тұлғалық болмысқа ие болғанын ескерген жөн деп есептейміз. Толыбайұлы Қожаберген жырау (1663-1762) Елім-ай дастанында Әйтеке бидің өсиетіне сілтеме жасай келіп: «Сайлаған көсемдерің кемеңгер боп, халықтың болашағын шолсын деді.» (О. Әбділдаұлы, 304), – десе, С. Сейфуллин: «Ондай билер, шешендер ...топта жыр жырлап, жұртты аузына қаратқан сыншы, болжаушы, шежіре жыраулар – ...руға қасиетті, өнерлі деп саналатын» – деп жазады (Сейфуллин С., 1964, 456). Міне, бұлар жалпы адамзат тарихында елдің болашағын саралай білудегі ықтималды-болжалдық феноменнің болу заңдылығын көрсетеді. Бұл ықтималдық теорияның өмір сүру кеңістігін айқындайтын, «Біз кеше кім едік, бүгін кімбіз? Ертең қай жерде боламыз?» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016), – деген сияқты мәңгілік сұрақтарға жауап іздеген халықтың саяси стратегиялық болжалдары өрісі болмақ. Сол көрегендік пен болжалдық парадигманы тұғыр тұтқан халық даналығының асыл қоры Қазақ хандығы билерінің ақылман сөздерінде жатыр деп есептейміз. Н.Ә. Назарбаев: «Халқымыздың қадірлі қасиеттері ұшан-теңіз. Олар ата-баба дәстүрінен бастау алады» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016), – деп жазса, енді бірде «Дана халқымыздың ұлы қасиеттері көп. Ол қасиеттер – біздің өмірлік мектептеріміз» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016: 48), – деп жазады. Тағы бірде оның рухани кеңістігін «телегей теңіз ауыз әдебиетінің қайнарынан сусындаған ұлтымыздың ұлы тарихындағы ұлағатты белестерден» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016:3) көреді және «біз тарихымызды тілмен де, ділмен де жазған халықпыз», – деп атап көрсетеді.

Соның бірі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билерінің халықаралық қатынастағы дипломатиялық жүйеге қатысты саяси көреген парадигмасы десек артық айтпағандық. Мәселен, «Шешеннің міндеті – уақиғаны әуел бастан көре білу, оның ағысын аңғару және ол туралы басқаларға ескерту. Сонан соң әрбір істе бейқамдық, кертартпалық, түсінбестік, баққүндестік сияқты барлық ерікті мемлекеттерге тән кемшіліктер болады. Осылардың барлығын мүмкіндігіне қарай мейлінше азайту ... болып табылады» (Демосфен., 1954) деп көрсетеді.

Бұл қай заманда да саяси прагматикалық болжамның тұғырнамалық заңдылығын тарих дәлелдеп келеді. М. Мағауиннің: «Ғылым – болған іске ғана төреші. Алайда, ықтимал іс туралы толғам – өткенді тануға ғана емес, келешекті айқындауға да қызмет етсе керек. Ордасы қайта жаңғырып, Қазақстан Республикасы атанып, өзгеше бір өріске бет қойған шақта ұлттық тарихтың көлеңке көріністерін байыптаудың өзі игі жолға бастамақ» (Мағауин М., 1995: 51-52), – деп айтқаны соның дәлелі. Сатю: «Дипломатияға берілген анықтамалар көп» – дей отырып, «Олардың басым бөлігі жеке тұлғаның мемлекет атынан өкілдік етуімен байланысты» деген. Өзінің әйгілі дипломатиялық тәжірибе туралы зерттеуінде дипломатияға «тәуелсіз мемлекеттердің үкіметтері арасындағы ресми қарым-қатынастарды жүзеге асыруда ақылға салып, көрегендік таныта білу» деген анықтама берген» (Р.Трагер, 2018: 36) – дейді. Оның анық сұлбасын болашақты болжай білген би бабалар Ұлы далада салтанат құрған айбынды мемлекеттердің мемлекеттік түзімі, келешегі мен әділет қағидасының тұтқасы болған. Мұның жарқын айғағын халықтың тарихи жадында сақталған көреген, болжампаз билеріміз туралы сақталған көптеген тарихи жырлар мен аңыздардан көруге болады.

Қазақ би-шешендерінің келешекті болжайтын саяси көрегендік қызметі жөнінде де көп айтуға болады. Келешекті болжау шешендік сөз өнерінің басты қызметтерінің бірі ретінде қарауға болады. Міне, осы жоғарыда келтірілген үзік ой-тұжырымдардан – Қазақ хандығы билері шешендігін қазақ даласындағы дәстүрлі қоғамның, қазақ мемлекетінің саяси тыныс-тіршілігін жан-жақты сипаттай алған ерекше саяси феномен деген ой қорытуға болады. Дала қоғамындағы мемлекеттік билік жүйесін сипаттау тәсілінің бірі деп айтар едік. Себебі шешендіктің өзі ең алдымен бүкіл елдік, халықтық мән-мағынаға ие болған үлкен саяси уақиғалар мен факторлардан туындағанын байқаймыз. Осыған байланысты, дала қазағы айнала қоршаған ортамен есептесіп, одан туындайтын оқиғалардың алдын алуға мәжбүр болды. Ол мәжбүрлік қазақ халқына тарихи оқиғаларға баға беріп, оған ықпал етуді үйретті. Соларға тікелей ықпал ете алатын қасиетке ие адамдардың ықпалы арта түсті. Мәселен, қазақ елі үшін ХҮІІ-ХҮІІІ ғасыр өте ауыр кезең болғаны тарихтан белгілі. Жеке-жеке хандық басшылыққа бөлінген елді шығыстан Жоңғар, батыстан Қалмақ, түстіктен Қоқан хандары қазақтың мал-мүлкін, жаз жайлау, қыс

қыстау болған ата қонысын басып алып халықты жаппай жұтқа ұшыратып, ауыр халге душар етеді. Міне осындай “қайың сауып, ши сорған”, “Ақ табан шұбырынды” заманда өз руының, ұлысының, елінің тағдырын, болашағын ойлап, оны дағдарыстан, соншама үлкен әлеуметтік-саяси апаттан алып шығудың әдіс-тәсілі мен жолын іздегендердің қатарында би-шешендер болды. Осыларды ескере келіп, осындай тұста “қара” халықтан шыққан халыққа бір саты жақын тұрған билер мен батырлар болғанын, оны аңыз-әңгімелер мен өлең-жырлар ғана емес, тарихи деректер де растайтынын айтып кеткен жөн. Демек, қазақтың шешен-билері – тап осындай қажеттілік қалыптастырған ұлан-ғайыр әлеуметтік-саяси құбылыс деп атауға болады. Қай тұста да ұлт тағдырын әріден таныған ұлы би-шешендер жан-жақтан келе жатқан қатерді қапысыз таныды. Дер кезінде жеткізе білді. Олар тығырыққа тіреліп, қатты дағдарған жалпақ қауымның өзін-өзі тауқыметтен алып шығып, құтқарып қалуға деген құлшыныс-ұмтылысынан жаралғандар.

Сондықтан, қазақ билері шешендігіндегі «көрегендік пен көсемдік» дейтін ұстаным бүкіл көшпенділер әлемінің өзін қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасында ұстанатын бірден-бір саяси-әлеуметтік аксиомасы іспеттес болған. Қазақ даласындағы саяси тұрақтылық пен орнықтылықты немесе саяси-әлеуметтік бірқалыптылықты бұзатын да сол болған. Міне осы мәжбүрлік адамзатты өз тәжірибесіне сүйене отырып әрекет жасауға, сондай-ақ бастан кешкенге баға беруге үйретеді. Үнемі қандайда бір саяси іске дайын тұрып, сақ тұруға, бекем жүруге машықтандырады. Дүниенің қыры мен сырына бойлау барысында адамзат баласы білікпен де, білекпен де, дәлел-дәйекпен де, түсініктілікпен де әрекет жасаған. Қ. Омархановтың айтуынша, қалай алып қарасаңыз да, көшпелілердің ...мыңдаған жылдық тәжірибесінен екшеліп шыққан қоғамдық ой-қисын, өмір ағысын терең болжай алатын көрегендік ...парасат-пайымын айқындап береді (Омарханов Қ., 2008: 320).

Енді осы мәселеге жалпы саяси универсум тұрғыдан қарайтын болсақ, келешекте болатын өзгерістерді болжап бағамдау және соған сай өз өмірін ыңғайлап бағыттау адам болмысына тән құбылыс. Бұл адамның өз болашағын алдын ала болжау үрдісін білдіреді. Белгілі бір қоғамдық-тарихи кезеңде (сәтте) олар толық мойындалмауы да мүмкін, бірақ олардың адам санасында өмір сүруі әртүрлі формаларда көрініс тауып, өзі туралы мәлімет беріп тұрады: кейде ойлау қағидасы түрінде, кейде көркемдік

образдар түрінде болып отырады. Осылар арқылы ол құбылыстар әртүрлі идеяларға бастап, адам санасын үздіксіз жұмысқа қосып отырады. Міне бұл жалпы көркем мәдениетінің, оның ішінде шешендік сөз өнерінің “профетикалық қызметінің” болатындығына негіз болса керек. Келешекті болжау сөзі күнделікті тұрмыстық сана деңгейіндегі мағынасы жағынан, сонымен бірге, белгілі бір ғылыми анықталу статусына ие болу тұрғысынан да қазіргі кезде тілдің сөздік қорының белсенді бөлігі ретінде орнығуда және қоғамдық сананы іске асыруда рухани күш ретінде қатысуда. Осыған орай адамзат тіршілігінің дамуындағы көптеген негізгі мәселелерді конструктивті, іргелі және жүйелі түрде талдау жасау, қоғам дамуының жаңа сапалы кезеңдеріне қол жеткізу сияқты жұмыстар ғалымдардың айтуынша, осындай істің болашағын алдын ала болжай білу қасиеттер мен мүмкіндіктерге, сол арқылы алда күтіп тұрған өзгерістердің бейнесін алдын ала жасау немесе болашақ қоғамдық-саяси шаралар сценарийін құрып, алдағы әлеуметтік-саяси стратогемдерді түзу сияқты істерге тікелей байланысты болатындығын айтқанымыз жөн. Бұдан бір жағынан, алдын ала көре білу, озық ойлау, болжап білу, күні бұрын болжап айту сияқты ұғымдар, екінші жағынан, академик П.К. Анохиннің өмірді алдын ала озық бейнелеу жөніндегі ғылыми теориясы арасында тікелей байланыстардың бар екенін аңғару қиын емес. Ол жануарлардың жоғары нерв жүйесі қызметін физиологиялық зерттеулерге негізделі отырып биологиялық деңгейде шындықтың алдын ала бейнесін жасау концепциясын ұсынған болатын. Бұл теорияның мәні таным процесі барысында шынайы болмыс заттары мен құбылыстарының бүгінгі күні адам санасында өткінші өмірдің жай бір елеусіз жағдайы ғана болып бейнеленетін, бірақ келешек қоғамдық-тарихи даму барысында ол өзінше бір шындыққа айналып, тәжірибеде өз бекінісін тауып жататын қырлары мен қасиеттері өзінен белгі беріп, анықталып тұрады дейтін көзқарасқа саяды. Оның пікірі бойынша, «...сыртқы әлемнің кейбір факторлары белгілі бір уақыттар аралығында қайтып оралуы және өз әрекетін жаңартып отыруы мүмкін...», яғни “...организмге сол сыртқы әлемнің қайталанып отыратын ықпалы өмірдің даму және оның сыртқы бейорганикалық әлемге қатынасына негіз болып табылады». Тірі организмнің сыртқы табиғи жағдайларға бейімделу заңдылығын айта келіп, П.К. Анохин бүкіл жан-жануарлар тарихы ежелден келе жатқан шындықты озық бейнелеу деген сияқты заңдылықты жандандыра

түсетіндігін мойындайды. Келтірілген ғылыми тұжырымда көңіл аударатын мәселе, ол – автордың өзі ұсынып отырған тірі жаратылыстың сыртқы ортаға икемделушілік реакциясының болу принципін жасаудағы бейнелеу теориясының методологиялық маңызын арнайы көрсетуі. Бұл ғылымның саяси теорияға жәй қызығушылығын емес, автордың ғылыми бақылаулар мен тұжырымдардан кейінгі бейнелеу теориясына деген шынайы сенімін білдірсе керек. «Алдын ала көре білу» және «озық ойлау» ішкі мазмұны мен мәні тұрғысынан алғанда синоним ұғымдар болып табылады. Бұл терминдердің бүгін де ғылыми шығармашылық пен саяси эпистемалық ізденістер шындығының бір қырын анықтайтыны анық.

Билердің шешендік сөз өнеріне байланысты біздің пікірімізше, бұған образдық санаға, шындықты әлеуметтік-саяси тұрғыдан бағалау, саяси әдептану, билік философиясына, елдің келешек саяси болмысына байланысты мәселелер мен ағымдар тізбегін қосуға болады. Адам затының образды ойлау мүмкіндігі сыртқы әлемді игеруде өзіне тән ерекшелікті сақтай отырып және өзіне ыңғайлы ортада өзін-өзі көрсете отырып, адамның жеке тұлғалық, қоғамының рухани болмысының жетілуіне белсенді қатыса отырып таным процесіне араласқан деуге болады. Бұл – әр уақытта кез келген халықтың озық ойшылдарына тән болған құбылыс. Олар өз заманынан озық ойлау мүмкіндіктерімен, шешен сөйлеу және ұтымды идея айту потенциалдарымен адам санасына ықпал етуді өздерінің парызы деп санаған.

Осыған байланысты би-шешендердің болжағыштығы мен көрегендігі қауып-қатердің алдын алғызып, қазақ жұртына төне бастаған зобалаңның бұлтын бұрып жіберіп отырғандары да тарихта мәлім. Саяси-әлеуметтік контекстегі қоғамның болашағын бағдарлап, келешегін болжауға ұмтылған бұл көрегендік құбылыс Қазақ хандығы мемлекетінің ішкі және сыртқы жағдайын алдын ала сезе білумен астарласып жатты. Ол қазақтың тарихи жырлары мен тарихи аңыздарында айтылса, одан кейінгі әдеби ғылыми зерттеулерде де тілге тиек етілді. Осындай болашағын болжап, көре білген қасиет-дәстүр билердің түп атасы Майқы би Мәнұлынан басталғаны тарихтан белгілі (Төреқұл Н., 2006:12). Бұл билер біздің зерттеу нысанымыздың аясына дейінгі болғанымен көрегендік саяси-мәдени дәстүрдің бастау тарихына шолу жасауды жөн көрдік. Өйткені мұндай саяси феноменнің қазақ даласында ертеден басталатын

этноментальдық тарихи-сабақтастық тізбегі мен логикасын білу ғылыми-теориялық әрі әдіснамалық жүйенің тұтастығы заңдылығына сәйкес келеді деп есептейміз.

Біздің дәуірімізге дейінгі Майқы бидің кезінде көреген, алдын күні бұрын болжай білетін кісі болғаны тарихи аңыздардан белгілі. Сондай аңыздардың бірі бойынша, Майқы би келешек ұрпағының көзі қысық, тісі қысық жаудан гөрі, көзі шегір, өзі жемір жаудан көп қорлық көретінін болжаған. Ол: «Ұрпағымның керегесі сөгіліп, уығы сынып, шаңырағы шайқалатын кез болады екен» (Төреқұлов Н., Қазбеков М., 1993: 10), – деген болжам жасайды. Мұндағы Майқы бидің саяси көрегендігі елдің алдағы уақыттағы саяси тағдырын айқын көрсетуінде, оның саяси стратегию жүйесінің сұлбасын жасай білу қабілетінде деп айтуға болады. Енді бірде «Көрдім талай қытайды, көңілім одан жұтайды... Іші-тысы қараңғы, жымып тұрып тұтайды. ...Тағы бір жағым тор болар, көргені одан сор болар. Үндемей үңгір ішінде, көз жасың сонда сорғалар. ...Жылмандап бәрі жүргенмен, ертеңгі күні Үйсінге осының бәрі жау болар» (Төреқұлов Н., Қазбеков М., 1993: 14), – дей келіп, халықаралық саясаттың кеңістігіндегі қара бұлттың төну қаупін болжайды. Нақтырақ айтар болсақ, Майқы би сол өз дәуіріндегі сыртқы саяси саханың биполярлық кеңістігінен хабар беріп, қазақ жұртының қандайда бір күшті саяси әлемге бағыну тенденциясын анықтай түседі. Сонымен бірге, Майқы баба: «Әлі заман өзгерер, өзгергенін көз көрер. ...Жансыз арба ат болар, өз балаң өзіңе жат болар. Темірден құс болады, ұрпағымның көргені сұс болады» (Төреқұлов Н., Қазбеков М., 1993: 15), – деп дала өркениетіндегі базистік әрі конструктивті, әрі деструктивті өзгерістердің жобасын болжайды да қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік прогрестік әрі регрестік қозғалыс траекториясын анықтағандай болады. Бұдан біз қазақ би-шешендерінің шындықты озық бейнелеудегі ішкі интуициялық потенциалының қорын аңғарамыз. Мұндай келешекті алдын ала болжау әрекетінің қаншама дәл болу немесе дәл болмау дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін. Алайда, мұндай құбылыстар келешек оқиғалар мен фактілердің адам санасында алдын ала бейнелену заңдылығынан хабар береді.

Ал енді біздің зерттеу нысанымыздың тарихи кезеңі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы билерге келетін болсақ, сол келешекті болжай білген саяси-мәдени дәстүрдің жалғасып отырғанына куә боламыз.

Осы ғасырлар аралығында ғұмыр кешкен және болашаққа болжау салған көреген саяси-әлеуметтік тұлғаның ерен өкілі – Бұхар би Қалқаманұлы (1668-1781 жж. – бұл дерек 2008 жылы жарық көрген: «Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық» еңбек бойынша алынды) болған. Бұл туралы ойды ХҮІІІ ғ. Үмбетей жыраудың: «Өткіздің тоғыз ханды толғауменен, шештің талай түйін болжауменен» (Төрекұл Н., 2006:162), – деп айтқан жыр жолдарынан көреміз. Осы ойды растайтын көзқарас: «Бұхар жыраудың данышпандығын көрсететін жыр толғаулары, оның қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдайларға биік тұрғыдан қарап, көзін қырандай алысқа жіберіп, өз дәуірін ғана емес, болашақты да кең шолып толғай, болжай білгендігін байқаймыз» (Қуанғанов Ш.Т., 1992: 48), – деген тұжырымға келеді. Н. Төрекұлұлы да Бұхар биді халық көріпкел әулие, алдағыны болжап айта білетін сәуегей абыз деп жүгініп отырғанын атап өтеді (Төрекұлұлы Н., 1995: 384).

Ол Абылай ханның ақылман биі бола бастаған тұстың алғашқы күндерінің өзінде-ақ Батыстан орыстардың, Шығыстан шүршіттердің көз тігіп отырғанын сезген.

Сол Бұхар бидің көреген болжамдарына келер болсақ, осындай болжампаздықпен айтылған көрегендік идеогем жүйесінің бір парасын Асан бидің: «Мұнан соң қилы-қилы заман болар, заман азып, заң тозып жаман болар. Қарағайдың басына шортан шығып, бабалардың дәурені тәмам болар» (М. Мағауин, М. Байділдаев, 1991:384), – деген шешендік шиырын қостағандай болған Бұхар бидің кейбір саяси-философиялық шешендік нақыл толғамдарынан байқаймыз. Мәселен, елдің ертеңін ойлаған Бұхар би: «Ай заман-ай, заман-ай, түсті мынау тұман-ай, істің бәрі күмән-ай. Баспақ-тана жиылып, фәни болған заман-ай, арғымағын жоғалтып, тай жүгірген заман-ай» (М. Мағауин, М. Байділдаев, 1984:285), – деп өз заманын сипаттай келіп келешектің бұлыңғыр болып, өзгеруі ықтимал кейпін аңғарады. Көреген бидің бұл толғауы хандық қоғамның саяси өмірінің әлсіз, осал тұстарын байқап, бағамдап отырғанның қорытындысы деп айта аламыз. Бұл әрине, қоғамның ішкі жағдайынан өрбіген замани-дәуірлік болмыстың құбылу мүмкіндігінен хабар беретін саяси стратегиялық тұжырым болуы керек. Міне бұл Төле бидің: «Менен кейін бұзылып, хандық мирас болмайды, тұғырға қайтып қонбайды... Енді басқа әңгіме дей алмаймын, түрлі-түрлі бізден соң күн болады» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2010:408), – деген болжамдық тұжырымымен

астарласып жатыр. Бұл орайда қазақ би-шешендерінің келер «кер заманның» хандық мемлекет іші саяси билік болмысының бұзылуы мен әлеуметтік бітімнің жарылуы арасындағы тура ықпалды дәл суреттейді. Осыны ескере отырып, бұл өмірдегі ақтық сәтінің алдында халқы Төле биден өзіңізден кейін хан мен халыққа ықпал жасай алатын өзіңіздей лайықты адамды айтуын өтінеді. Сонда Төле би жоғарыда айтылғандай хандық жүйенің мирас болмайтынын ескерте келіп: «Көңілің, жұртым, қалмасын... айтайын бір балларды. Біраз күннің ішінде болады Байтек салдарлы, састыратын хандарды. Өткір болар өзімнен, әттең ұзақ бармайды. ...Ақпейіл Жолан, Қожабек, елдің парқын айырып, айырмас жақсы-жаманын. Түп негізін білмеймін, Қожамжарды ұнаттым» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2010:129), – деп толғайды. Бұл ең алдымен, би мен халықтың арасындағы саяси-әлеуметтік мүдделер үйлесім мен келісім грамматикасын білдіреді. Екіншіден, бұл Төле бидің қазақ халқының келер шақтағы елдің жөнін жөңдейтін рухани ұстазын болжауындағы тұлғасына сіңген көрегендік тұрғыдағы интеллектуалдық күш-қуаты деуге болады. Үшіншіден, бидің ішкі сезімдік детерминаттарына негізделген трансценденттік саяси проекциялаудың ұлттық мораль генологиясын көрсетеді. Төртіншіден, бұл – бидің саяси тұлғатанудағы халқына деген априорлық сүйіспеншілігінің көріну формасы. Бесіншіден, бұл саяси билік жүйесін жоспарлаудағы іріктеме қисыны және моральдық қоғамның әлеуетті ғылыми болжамының биік тұғырнамасы іспеттес. Сондықтан екі бидің болжап айтқандары ел жағдайын ойлауға ханды бет бұрдыруға бағытталған саяси идеологемі деуге болады.

Төле бидің саяси-әлеуметтік болжамдарын әрі қарай сабақтайтын болсақ, ол: «Мен қазақ, қырғыздың бір туғандай кезінде туылып, арасы ыдырап, бөліне бастаған тұсында дүниеден кетіп барамын, осы менің жаныма батады: алдағы күндері халқымның күні қандай болмақ деп армандаймын!» – дей келіп, дүниенің келер баянын: «Әрнәрсе енді түсіме осы биыл ағаңның. Құдайберді, Әлібек, аталарым келіп жүр. Сеземін өлім хабарын, дәулет деген бір сөзді екі мән деп айтады. Әуелінде дау болып, бір басқа жетер шатағы. Төзу керек бәріне – біліктілер айтқаны» –деп болжайды. Мұнда Төле би өзінің іштейгі интеллектуалдық текетіресін білдіріп, келешек өмір өрбіндегі Қазақ хандығының халықаралық қатынас жүйесіндегі ментал оқиғаларға деген моральдық күмәнін жасыра алмайды. Ендігі бір-

де: « – Жақсылар әлі түрлі заман болар, қарағай қартаң басын шортан шалар. Тау мен тас, адыр мен шөл, сай мен дала, бұл жүрген жердің бәрін кәпір алар» деген шешендік толғау арқылы осы бір сыртқы саясаттағы өзгерісті болжаудағы өзінің моральдық наразылығын нақтылай түседі. Мұның өзін адами тұрғыдан келгенде тым саяси тұлғалық әрі тарихи ақиқаттардың мифтік «жамылғысы» іспеттес болып көрінгенімен, ғылыми контексте геосаяси үлгілік-теориялық тұғыр деп айтуға негіз бар. (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2010:408)

Ал осы қоғамы әлеуеттің себеп-салдарын Бұхар би халықаралық деңгейдегі саяси кеңістікке қатысты өзгерістермен байланыстыра болжауларының орны ерекше. Мысалы, оның: «Күн батыстан бір дұшпан ақырда шығар сол тұстан. Күншығысқа қарайды, шашын алмай тарады. Құдайды білмес, діні жоқ, жамандықта міні жоқ, өзі сынды бір кәпір жаяулап келер жұртыңа! Жағалы шекпен кигізіп, балды май жағар мұртыңа. Жебірлерге жем беріп, ел қамын айтқан жақсыны сөйлетпей, ұрар ұртына. Бауыздамай ішер қаныңды, өлтірмей алар жаныңды, қағазға жазар малыңды, есепке салар барыңды, еліңді алар қолыңнан, әскер қылар ұлыңнан! Бұл айтқаным, Абылай, болмай қоймас артыңнан. Есті мұны қартыңнан» (Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық, 2008: 49) – деген шешендік толғауларының көрегендік екеніне кешегі қазақстандықтардың өмір шындығы куә. Келтірген мәтіннен бидің сол замандағы ірі мемлекеттердің қол астында қалған ұсақ елдердің тәжірибе-тағдырына ойталдау жасап, бағдарлай байқап болжағанын әрі еліне тиімді ойлар айтып, кеңес бергенін аңғарамыз. Бұхар биді зерттеуші ғалымдардың айтуынша, оның жоғарыдағы болжамы дәл келген. Яғни, сол жылдары орыстың ғылыми зерттеу жұмысы деп сылтауратып, әскери экспедициясын қазақ даласына қапнатқаны белгілі (С.З. Зиманов, 2004: 616).

Осыған байланысты Бұхар бидің Абылай хандығының саяси институтын нығайту жолындағы идеясы орын алғанын да аңғару қиын емес. Оны Бұхар би өзінің «Тілек» деген жырында: «Алтынша тілек тілеңіз: Алпыс қанат ақ орда, ардақтаған аяулың күнінде ертең біреуге тегіннен-тегін олжа болмасқа. Жетінші тілек тілеңіз: Желкілдеген ту келіп, жер қайысқан қол келіп, сонан сасып тұрмасқа. Сегізінші тілек тілеңіз: Сегіз қиыр шартарап, жер тұлданып тұрмасқа. Тоғызыншы тілек тілеңіз: Төреңіз тақтан таймасқа... Төрт құбыланды түгел қып, төрінде жатып салмақтан» (Жеті ғасыр жырлайды:

екі томдық, 2008), – деген шешендік ақыл-кеңесімен бекітеді. Жоғарыда келтіргендерге талдау жасайтын болсақ, Бұхар би батыстағы көршінің ұлттық-ментальдық ерекшеліктерін сипаттай келіп, олардың құпия дипломатиялық айла-амалдарын да назардан тыс қалдырмайды. Оның стратегиялық мақсат-мүддесінің анық бейнеленуі саяси герменевтикалық тұрғыда өзінің дәлдігімен ерекшеленбек. Сондықтан болжампаз бидің мақсаты, хандық мемлекетті көрші елдерге қарсы қою емес, нағыз қауіптің алдын алған қазақ билерінің превентивтік дипломатиясының үлгісі деп білеміз. Елдің қорғаныс әлеуеті мен қабілетін күшейту ниетінен туындайтын геостратегиялық парадигманың басым болғанын айта аламыз.

Бұхар бидің көріпкел әулие, алдағыны болжап айта білетін сәуегей абыздық қасиетінің тағы бір тұсы Абылай ханның көрген түсін жорып, оны елдің келешегіне байланысты талдап беруі. Тарихи аңыздарда ол былайша айтылады: «Сонда хан айтыпты:

– Бір жолбарыс келіп шатырымның алдында мойнын салып жатып алады. «Бұл не қылғыны?» деп қарап едім, әлгі жолбарысым аю болды. «Жап-жаңа жолбарыс еді ғой, аю болғаны несі?» деп қарап едім, ит-құс болды. Онан соң түлкі болды. Онан соң қарсақ па, қоян ба, әлде немене мыж-тыж бірдеме болды. Оянып кеттім. Көргенім – осы, – деді.

– Олай болса, шатырыңның алдына келіп шөккен жолбарыс – өзіңнің бақ-талайың. Сен өзің бір жолбарыс едің, оның шөгіп басын көтере алмай жатып қалғаны – жетіп жығылған жерің осы болғаны. Енді бақ-талайың көтерілмейді» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012), – деп бір түйеді. Сонан соң: «...Енді қарасаң, аю болғаны – өзіңнен соңғы заман, аюша алысып өтетін заман болады. Онан қарасаң, ит-құс болғаны – ит-құсша жұлысып өтетін заман болады. Онан қарасаң, қоян болғаны – қоянша кебектен кебекке қорғалап жүретін, жан сақтайтын заман болады» – деген болжам жасайды. Сонан соң Бұхар би көреген өзінің көрген түсін жори келіп: «Менің көрген-білгенімді айтсам, күннің көзіндегі, жердің жүзіндегі әулиде: «Абылай өлді, соның жаназасына бара жатырмыз» деп жындай жиылып, құмдай құйылып Түркістанға бара жатыр. Қайтқаннан басқа жабдық жоқ, – деп қорытынды шығарады (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012). Бұл – Бұхар бидің өмір өрбуінің номинал мәнін және келешектің басқару объектісі фонотекасын және оның мнемосхемасын тілдік дәйектер арқылы жеткізе бі-

лудегі адалдық әрі шыншылдық атмосферасы деп айта аламыз.

Аталмыш тарихи кезеңнің тағы бір көреген болжамгері Ескелді мен Балпық билер болғанын сөз етуге тұрарлық. Ескелді би жөніндегі жазба мәліметтерге зер салатын болсақ, оның еліміздің келешек геоландшафтық сипатына берген ойларын алуға болады. Мысалы, Ескелді, Балпық үшеуі жер шалып келе жатқанда Қабылсаның Айнабұлаққа келгенде таңқалып: « – Апырай, мына жердің у-шуы-ай. Бұл қалай?», – деген сұрағына Ескелдінің: «Бұл жерге жол түсіп, қала орнайды екен. Ант көп болады екен. Ерден әйел көбейіп, қырғынға ұшырайды екен», – деп, ал Дүнген деген жерге келгенде тағы Қабылса: « – Апырай, мына жерден өкіргендей дауыс шығады ғой, бұл не?», – деген сауалына Балпық бидің: « – Бұл жерге де қала түсіп, халық көбейіп, бір түрлі өнер шығып, елді айқайымен оятады екен» (О. Исмаилов, 1996: 186) – деп жауап берген дейді. Бұл айтылғандарды қазақ билерінің геоквантификациялық теориясының сұлбасы деп мойындауға болады. Екінші сөзбен айтқанда жер кеңістігіне деген нақты дискретті көзқарас негізінде келешек мемлекеттің геосаяси кенттік жүйесін қалыптастыру тұрғыдағы метатеориялық парадигма. Онысының өзі объективті шындықпен үйлесетін құдіретті эпитет деп айта аламыз.

Сөз болып отырған кезеңнің ендігі бір көреген ғұламасы – Шекті руынан шыққан Мөңке би. Ел есінде жүрген ескі тәмсілдерге сүйенсек, Мөңке бидің болжамдық-көрегендік ойтолғамдары атақты Сырым батырмен сұхбаттасу сәтінде туғаны байқалады. Көбіне Сырымның Мөңкеден бата алуы, сәлем бере келуі, түсін жорытуы тұрғысында айтылады. Мәселен Мөңкенің Сырымға түсін жорытуы туралы әңгіме бар. Мөңке би түс көріп, сол түсін Сырым батырға жорытпақ болады. Мөңке би көрген түсін былайша баяндайды.

«Бір жолы бәйгеге 40 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 30 ат қостым – біреуі де бәйгеден келмеді. 5 ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді де, біреуі ғана қарақшыға аман жетті. Аман жеткені сол, келе сала пышаққа ілікті. Әлгі аттың ішін жарып жібергенімде қасқыр шықты, қасқырды жарғанда түлкі шықты. Түлкіні жарғанда қоян шықты. Осыны жорып берші» (О. Исмаилов, 1996: 65) – дейді Мөңке би.

Сырым түс жорудың жолын Мөңкенің ұзатылып кеткен қызына беруді ұйғарады. Бірақ, қыз би үш рет шақыру жібергеннен кейін әрең келеді. Қыз түстің жайын білген соң Сырымға:

– Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа деген сөз бар еді... Сонда да айтайын, – дейді. – Түс – адал түс, қияли түс, шайтан түс деп үшке бөлінеді. Мұны қай түске жатқызырымды білмеймін, бірақ оның шешуі мынадай: «40 ат дегеніңіз – мұсылманның 40 парызы орындалмай қалатын заман болады екен, 30 аттың бәйгеден келмей қалатыны – 30 күн ораза ұстамайтын заман туады екен. 5 аттың төртеуі келмей, біреуі келгені – бес уақыт намаз қаза болып, оны біреу оқып, біреу оқымайтын кез келеді екен; қасқырдың шыққаны – кісінікін тартып алып, ұрлап жейтін зорлықшыл заманның туатыны шығар; түлкі шыққаны – алдаушы мен арбаушы көбейетін түлкідей бұлаңдаған заманның күтіп тұрғаны шығар; қоян шыққаны – ұрпақ үрейленіп өсетін, көлеңкесінен қорқып жүретін заман болар» (Адамбаев Б, 1999:204). Осыны айтып болғаннан кейін Мөңке бидің қызы: – Маған түс жорытқандарыңыз қате болды, күндердің күнінде әйел билейтін заман келеді. Ол заманда әйелден ұят кетеді, еркектен намыс қашады, менің үш рет шақырғанда зорға келуімнің сыры осында еді (Адамбаев Б, 1999:185) – депті. Бұл баяндау барысы мен түйінделу дәрежесі тұрғысынан Мөңке би мен оның айналасындағы адамдардың білім-білігін саяси идеологемдік және саяси болжамдық стратогемдер тұрғысынан біршама аша алатын футурологиялық мәтін деуге болады. Нақтырақ айтатын болсақ, бұл саяси-элеуметтік болжамда қоғамның базистік бастамалары – саяси билік субъекті мен басқарылушы объект; саясат пен элеумет арасындағы қайшылықтың шиеленісуі туралы концептуальды идея көтеріледі. Демек, қазақ қоғамындағы саяси-элеуметтік кеңістік генезисінің ішкі сырынан хабар береді. Мөңке би сонымен бірге оның сыртқы факторлармен байланысты болатынына және халықаралық қатынас ландшафтың өзгеруінің салдары әрі оның өзгертуге әкелетіні тарихи континуум болатынына меңзейді. Қорытындылай келгенде, Мөңке бидің түсі мәтінінен біріншіден, қазақтың саяси ойлау үдерісіндегі контекстуальдылық тенденцияны, аталмыш жағдай тұрғысынан алғанда саяси конструктивті контексті аңғарамыз. Екіншіден, осындай тұрғыда ойлау қазақ халқындағы дәстүрлі тоистік норма болған және болжамдық ойлау – таным тілі, дүниені сезіну формасы болған дейтін ой түюге болады. Үшіншіден, бұл үдеріс ойлау мен интуиция арасындағы тепе-теңдікте болу феноменін білдірсе керек. Төртіншіден, қазақ билері үшін интуиция – дүниетанымдық константа болған

дейтін ой туады. Бесіншіден, бұл қазақ билерінің синкретті парасат палитрасы негізінде түзілген геосаяси генерациясы гаммасын көрсетеді әрі көрегендік ақыл полотносындағы қабілеттендіре айтудағы аялық білімнің тенденциялық өңірінен хабар береді.

Сонымен бірге, олар келешектің образын жасап, оған жол сілтеп, болашақ қоғамның, әлеуметтік қатынастың, адам болмысының сұлбасын қалап отырған. Мысалы, осы тұста тағы да Мөңкеге жүгінетін болсақ, қоғамның саяси билігіндегі айнымалы жағдайды Мөңке би: «Құрамалы, қорғанды үйің болады, айнымалы, төкпелі биің болады. Халыққа бір тиын пайдасы жоқ ай сайын бас қосқан жиын болады. ...Ертеңіне сенбейтін күнің болады. Алашұбар тілің болады, дұдамалдау дінің болады. Халықтың қанын сорған адамдар болады. ...Құны жоқ көк қағазды судау шашасың. Көлдің суы кетіп, табаны қалар, жігіттің ақылы кетіп, амалы қалар. Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар. Адамның жақсысы кетіп, жаманы қалар, жақсының атағы кетіп, азабы қалар», – десе, енді бірде: «Жас баладан биің болар, жас балшықтан үйің болар, ат жақсысы арбада болар, жігіт жақсысы саудада болар. Әйел – ерге теңеледі. Адам ақысыз жұмыс істемейді. Әуеден ақша қар жауса, балалардың қолында, жалман отты ағызбақ. Ақырзаман адамы, құлығына дүниенің, тегіс шығар деп еді. Қоныс болса алдыңнан, орыс шығар деп еді. Осы айтқаным бәрі де дұрыс шығар деп еді. Дүниенің жүзіне, өрен менен темірден, жол тартылар деп еді. Осы айтқанның бәрі де, Мөңке би айтқан деп еді», – деген ойды шешендік көреген жолдармен белгілейді. Мемлекеттік билік субъектісінің өзгеруі мен мемлекеттік басқару моделіндегі өзгеріс арасындағы дисбалансқа әкелетіні, идеологиялық өзгеріс әлеуметтік қатынас хаосына апаратындығы, одан әлеуметтік бағдардағы тепе-теңдік қиғаштықтарға ұшырайтыны болжанады. Мөңке би сол дәуірдегі саясаттың құпиялы мәнін ашқандай болады және оның игерілу технологиясы арқылы қоғамның жүйелік болмысын ашып көрсетеді. Міне, бұл қоғамның келешек саяси билік болмысын айқындаған конструктивті болжамның бір сұлбасы іспеттес. Ал ондай қоғамдағы әлеуметтік қатынас сипатын адамдардың өзгеріске ұшырайтын әлеуметтік болмыс мәтіні арқылы көрсетеді. Мысалы Мөңке оны: «Ішіне шынтақ айналмайтын ежірей деген ұлың болады. Ақыл айтсаң ауырып қалатын бедірей деген қызың болады. Алдыңнан кес-кестеп өтетін кекірей деген келінің болады. Ішкенің сары су болады, бер-

сең итің ішпейді, бірақ адам оған құмар болады, қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады. Ит пен мысықтай ырылдасқан, еркек пен қатының болады...» (С.З. Зиманов, 2004: 616), – деген шешендік сипат жолдарынан аңғаруға болады. Мөңкенің әлі де зерттеліп, зерделенуге тиісті мұндай қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне тікелей қатысу үдерісінен, оның бабалық батасынан ойшыл білгірлігін, төрелік тоқтамын, өткір тілін, азаматтық арнауын, шешендік шеберлігін, болжампаздығын анық аңғарамыз. Сонымен бірге, Мөңке би: «Жақсыны алдар жезбенен, іріткі салар сөзбенен. Өзен мен көлге атақты, толтыра салар қаланы. Жер тақыр болар, халқы пақыр болар. Сарылып көлік тосасың... Орыс-қазақ қосылып, бір-біріне үйір болар. Сөйтіп заман кез келсе, түзелуі қиын болар» (Дархан Қыдырәлі, 2017), – дей келіп болашақ кенттік өркениеттің боларын болжап оған өзінің сыни көзқарасын да білдірген. Мұндағы негізгі өзекті мәселе – орыстың отаршылдық саясатына қарсы сарын болғаны анық.

Жоғарыда келтірілгендерден шешеннің ұлы парасаты сезіледі, замана ауанын аңғарған дананың алғырлығы байқалады, кешегі мен бүгінді байыптаған әділ төрешінің көсемдігі танылады, сәуегей қарттың келешекті көздеген көрегендігі байқалады. Бұл қазақ биінің саяси футурологиялық концептсферасы деуге негіз бар. Мөңке бидің осы бір көреген дүниесезмін бағалаған тұстарды айтар болсақ, атақты би Мырзағұл Шыманұлының: «Алдағы жүз жылдығын болжаған Мөңке би өткен бізден», – деген ой тұжырымын келтіруге болады. Сондықтан Мөңкенің қайраткерлік билігінен де, тауып айтар шешендігінен де дәл осы алдағыны болжай білген сәуегейлік болмысы кім-кімді болса таңғалдырғаны сөзсіз.

Ал Мөңке толғамдары белгілі бір дәрежеде солармен үндесе келе, ол осы айтылғандарды қисынды жалғастырып, Асан қайғы мен Бұқар би бейнелеген заманға тереңдей түседі, заманның зары не болмақ дегенді болжауға тырысады. Сөйтіп, сол келер саяси-әлеуметтік кеңістік болмысын болжай отырып: «Көлдің суы бітіп, табаны қалар, аттың жүйрігі кетіп, шабаны қалар. Жақсының атағы кетіп, азабы қалар, әулиенің аруағы кетіп, мазары қалар. Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар, Сөйтіп, ақылы жоқ, санасыздың заманы болар» (С.З. Зиманов, 2004: 616) – деп қауіптенеді.

Жалпы, «Кер заманның», келер заманның кейпі, болашақтың бейнесі – Мөңке би толғамдарының негізгі, үзілмес арқауы болғанды-

ғы ақиқат. «Кер заманның кезінде...» деп басталатын Мөңке би мұрасына зор маңыз беріп, зерттеу нысанына айналдырған белгілі ғалым, шешендік өнер танушы Серік Негимов осы толғамды «Келер заманның кейпін кемел көрегендікпен сипаттауымен ерекшеленеді. Кесек ойлы кестелі, ұйқасты тілмен өрнектелген. Болжаудың әрбір сөзінде суреткерлік сипат бар. Түйінді тұжырым, бейнелі ой, сұлу сурет, эмоциялық-экспрессивтік қуат бар» (Негимов С., 1997:208), – деп бағалайды. Сондықтан, дандай да бір болар жағдайды алдын ала, төгілген поэзия ұйқастарымен болжау ұлтымыздың ұлы данышпандарының білімділігіне, өмірлік тағылым-тәжірибесіне, ең бастысы табиғатына біткен талант-қабілетіне, ішкі интенциялық дүниетанымдық қуатына байланысты. Бұл орайда Серік Негимов айтқандай оны «суреткерлік сипатына, эмоциялық-экспрессивтік қуатына» қарай бағалаумен бірге, бұлардың идеялық-мағыналық жағына көбірек көз жіберген жөн деген ой тұжырымымен келісуге болады (Негимов С., 1997:29).

Сол сияқты би-шешендердің келешек қоғам тіршілігін, ондағы адам мінезін болжаған тұстарын тағы бір айтуға болады. Мысалы: «Алдағы уақытта бір түрлі заман туар. Базарында сұйылып сүт сатылар, бекер тұрған жігіттің мойнына қыз асылар» (Төрөқұлұлы Н., 1995), – деп толғайды Майқы би. Енді Мөңке бидің “Кер заманның кезінде...” деп аталатын сөздеріне құлақ салсақ: «Ертеңіне сенбейтін күнің болады. Бетіңнен алып түсетін інің болады. Алашұбар тілің болады. Дүдәмалдау дінің болады. Әйелің базаршы болады, еркегің қазаншы болады. Жылқы жұлдыз болады, қой құндыз болады. Кебір – жерге теңеледі, әйел – ерге теңеледі, көл – теңізге теңеледі. Сиыр – өгізге теңеледі. Ақырзаман адамы – сағынып тамақ жемейді, Ащыны – ащы демейді, Тапқанын олжа дейді, “Алхам” білгенін молда дейді. Бір-біріне қарыз бермейді, Шақырмаса, көрші көршіге кірмейді. Сарылып келіп тосады, Құны жоқ қағазды судай шашады... (С.З. Зиманов, 2004: 106), – деп толғанған би сөзін, әрине, әркім өзінше қабылдауы мүмкін, бірақ оны бүгінгі күннің тыныс-тіршілігінен тыс тұр деп айта алмайтыны анық. Астарына байыппен үңілетін болсақ, объективті саяси-әлеуметтік шындықты бейнелеп тұрған жаны бар саяси-экспрессивті, көреген шешендік шиырлар екендігі күмән тудырмайды. «Терең ой, тұзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді. Әулие деген сол болса керек» (Негимов С., 1997:26) – де-

ген Шәкәрім Құдайбердіұлының көзқарасына сүйенетін болсақ, елдің қауіпсіздік контексіндегі аймақтық және жаһандық саясаттың маңызды факторларын жауынгер ұғыммен, азаматтық алғырлықпен, қайраткерлік қуатпен жеткізе білгеніне куә боламыз.

Сол «Кер заман...» халқының әлеуметтік-саяси мінезінің тағы бір қырын Мөңке бидің: «Ақырзаман халқының шайдан басқа асы жоқ, жақыннан басқа қасы жоқ. Лағынет қамыты мойнында, Жұмыстан қолының босы жоқ. Әрқашан да олардың көңілінің хошы жоқ. Бар шаруасы түп-түгел. Енді мұның несі жоқ...» деген сөздері, болмаса: «Заман ақыр боларда – Жер тақыр болар, Халқы пақыр болар. Балалар жетім болар, Әйелдер жесір болар, “Ә” десе “мә” дейтін жесір болар. Бас қосылған жерлерде, Әйел жағы ден болар, Жаман-жақсы айтса да, Өзінікі жөн болар. Орай салып бастарың Жалпылдатып шаштарың, тақымдары жалтылдап, Емшектері салпылдап, ұят жағы кем болар. Сөйткен заман кез болса, түзелуі қиын болар (С.З. Зиманов, 2004), – деп толғанғаны, қалай айтсақ та, ойлантпай қоймайды. Бұл тұстағы қазақ биінің саяси көрегендігі – қоғамның белгілі бір тұтас жүйелік бүтін болатындығын мойындатып, қоғамды жүйелік тәсіл бойынша талдау концепциясын ұсынады. Сол тәсіл аясында қоғамды әртүрлі салалар мен құрылымдардың, факторлар мен жақтардың бірыңғай жүйесі ретінде қарастыратын әдіснамалық тұғырнаманы жариялайды Мөңке би. Жүйелік ұстанымға сәйкес оның әрбір құраушы элементтері арасындағы тәуелді байланысты, олардың бір-біріне ықпал жасауының қандайда бір ішкі логикасын баяндайды. Қоғамның ішкі бүтіндігі архитектоникасына сипаттама жасайды, оның ішкі құпия мазмұны мен олардың концептуальды бірлігін ашуға тырысады. Мұның өзі бүгінгі мен келешек саяси-әлеуметтік кеңістікті концептуальды-теориялық талдаудың үлгісі деуге болады. Ал ол қоғамды талдаудағы диалектикалық-логикалық әдіснаманың сұлбасы деуге негіз бар.

Қазақ тарихындағы «зар заман» кезеңінің көрнекті өкілі болып саналатын адам Шортанбай Қанайұлы екенін қазір біз жақсы білеміз. Оның шығармаларында бір кезде Бұқар жырлап, Мөңке болжап кеткен кезеңнің суреті нақты айқындала түседі. Шортанбай бидің: «Әр нәрсенің болжалы, Бірте-бірте тарайды. Адыра қалған Сарыарқа, Болмайын деп баянды. Еділді алды, елді алды, Есілді алды, жерді алды. Енді алмаған не қалды...» (М. Мағауин, М. Байділдаев, 1991:292) – деген толғанысы Мөңке сияқты, басқа да өзінен

бұрынғылар айтып кеткен ақиқаттың алдыдан шыққаны емес пе?

Сондай бір кездегі болжамнан туған осы өмір шындығын беріш Мұрат Мөңкеұлының, кердері Әбубәкірдің, басқа да ақын-жыраулардың кейбір жырларынан табуға болады. Жазу-сызу үрдіске енген тұстағы мұндай идеялық-стильдік ұқсастық ауыз әдебиетінің тарихи-ауыспалы сипатынан шығатыны мәлім.

Мөңке би есімі жеке-дара оқшауланып баяндалмаса да, қазақ тарихына қатысты әдебиеттерде, шежірешілер жылнамасында, ақын-жыраулар шығармаларында, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде атап көрсетіліп жүр. Мысалы, академик Ахмет Жұбанов «Замана бұлбұлдары» кітабында Сары Батақұлы туралы очеркінде: «Сарының өскен ортасы басқа қазақтың мал баққан ауылындай тек құйрық пен мүйіз санап өткендер емес, өнердің де базары болды. Аталары Мөңке би өз заманында аса тапқыр, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен адам болған» (Жұбанов А., 2002: 440) – деп атап өтеді. Атақты Балқы Базар жырау: «Тәңірі артық жаратқан Аузына халқын қаратқан, Қара қылды қақ жарған, Алдынан топты таратқан – Мөңке, Төле, Қазыбек, Әйтеке алшын, би Кебек...» (М. Мағауин, М. Байділдаев, 1991) – деп толғанса, Сарышолоқ шайыр Боранбайұлы: «Тілеудің ұлы Мөңке еді, Алты Алашқа бас болған, Қара мойын серке еді, Ақылы зерек әулие, Қиянға көңіл сілтеді» (С.З. Зиманов, 2004: 170) – деп жар салады, ал оны Нұрпейіс Байғанин: «Тілеуімнің ішінде Әулие өткен Мөңке би...», – деп жалғастырады.

Толғаудың баяндалу сипатына саяси көрегендік феномені тұрғысынан қарайтын болсақ және бидің айтып кеткендерін қазіргі саяси-әлеуметтік, рухани болмыспен салыстыра отырып ескеретін болсақ, саяси болмыстағы диехроникалық жағдайдың Мөңке бидің шешендік шиырларының әдіснамалық тәсілмен тәпсірленуі деп қабылдауға болады.

Бүгінгі қоғамымызда Мөңке биді танып білуге деген қызығушылықтың бар екенін ескеру қажет. Белгілі журналист Қали Сәрсенбайдың «Шал мен шенеунік» атты жарияланым осы бағыттағы бастамалардың бірі болады. Алғаш рет «қасиет қонған қара шалдың», «тап бүгінге арнап айтылған» сөздері жарияланып, автор қара магия иесі Нострадамусты ауызға жиі алғанша, табиғатынан таза тұлға Мөңке бабамызға неге жүгінбейміз деген ой тастайды (Сәрсенбай Қ., 1999). Өз кезінде Парламент Мәжілісінің депутаты және Халық қалаулысы болған, қоғам әрі мемлекет қайраткері, марқұм Шерхан

Мұртазаның «Абайлаңыздар!» атты мақаласында да Мөңке бидің саяси-әлеуметтік болжамының бүгінгі күн үшін аса маңыздылығын ескерте келіп, өз ойтұжырымын: «Нострадамустың бір айтқаны келсе, бір айтқаны келмейді. Ал баяғы Мөңке бидің айтқанының бәрі келіп тұр» (Шерхан Мұртаза, 2000), – деп көрсетуі бидің көрегендік рухани мұрасына деген жалпы жұртшылықтың өзгеше ықыласын туғызады. Оның саяси-әлеуметтік әрі әлемдік саяси тәртіптің өзгеру траекториясын болжаған зайырлы ғылымның метатеориялық нұсқасын қалдырған ғұлама деп тануға негіз бар деп есептейміз.

Қазақ шешендігіндегі образды шешен сөздер, көркем фантазиялар адам санасының алдын ала сезе білу қасиеттеріне назар салдырады, мәселені ерекше бір эстетикалық сапаларға көмкерді, табиғат сырларын тек ғылыми танымның жалпы алдын ала болжау процестері арқылы ғана толығырақ ашуға болатындығынан хабар береді. Мәселен Төле бидің Абылайдың келешегін қазақ халқының болашағымен байланыстыра айтқан болжамы мынандай: «Алла жазса, ол да еліміздің басын қосуға аянбай кірісер деп ойлаймын» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012). Сол сияқты, шешендердің адам танығыштығы адамның келешекте дара тұлғалық қасиетіне жасаған болжамы ретінде Жанқұтты шешеннің Абайға айтқанын келтіруге болады. Мысалы оның: «Жанарың отты екен – ақындығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халқыңның қалаулы азаматы бол!» (Төркеұл Н., 2006), – деп бата беруінде тұспалдау, жорамалдау бар. Болашақты алдын ала болжай білу мәселесінің терең қоғамдық-саяси қырлары бүгінгі күні, оның қоғамдық тәжірибемен бірлігі, қазіргі ағымдағы жағдайларда қолданыс табуы мәселесі тұрғысында ой туғызуда. Мәселен, Ә.Н. Нысанбаевтың айтуынша, болашақты «алдын ала көре білу ғылыми танымның қажетті буыны болатынына...» (Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы және философиясы, 2007: 471) күмән туғызбайды.

Қазақ хандығы билерінің табиғатты тани білудегі геосаясатын ерекше айтуға болады. Мәселен, тарихи аңыздар бойынша, Сырым би Датұлы өз заманында Еділ-Жайықтың ішкі бетіндегі қалмақтардан босаған жерлерге елді өткізуге ауаланып (ниеттеніп) жер болжап, бірнеше жерден құдық қаздырып, оны қайта көмдіріпті. Сонда Еділ бойынан қаздырып, қайта көмген топырақ қазған орнының бетімен бірдей болыпты. Нарыннан қаздырып көмген топырақ орнына сыймапты, өрден өзен бойынан топыраққа

қазған орны толмай қалыпты (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012).

Сырым би оны болжап: «Мынау еділді қоныс етіп жайлаған кісінің шаруасы бір қалыптан кемімес, мынау Нарынды жайлап қоныс еткен кісінің шаруасы жылдам өркендеп өсіп кететін жер екен, ал мынау өрде, яғни қатқылды жайлап қоныс еткен кісінің шаруасын өсіруге көп күш керек екен» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012:22), – деген екен. Бұл Сырым бидің геотриондық саяси көрегендік болжамы деп айта аламыз.

Осыған байланысты Абдылдаевтың басшылығымен жүргізілген қырғыз ғалымдарының ұжымдық зерттеу жұмысының алдын ала көре білу мәселесіне қоғамдық, оның ішінде саяси-әлеуметтік тұрғыдан ой қорыту тәжірибесін айта кету керек. Болжалдық сана көздері мен эволюциясына талдау жасай келе, алдын ала көре білу туралы қазіргі көзқарастарды қорытындылай келіп, сонымен бірге табиғатты өңдеудің салдарын алдын ала болжай білу мәселесін қозғай отырып, ғалымдар шындықты озық бейнелеудің әр түрлі формаларына өзінше ерекше көзқарастың қажеттігіне қатысты және оларды ғылымның әртүрлі салаларына байланысты нақтылай түсуге қатысты өте қызғылықты ғылыми тұжырымдар жасайды. Мәселен олардың ойы прогнозтиканың ғылыми пән ретінде қалыптасуы тұрмыстық, діни-мифологиялық, утопиялық және ғылыми-теориялық бағыттарымен жылжып бүкіл адамзат тарихы арқылы жүріп өтеді дегенге саяды.

Бұл келтірілгендерден би-шешендердің болашақты алдын ала көре білуге ұмтылысын, оның мәнін және идеялық мазмұнын образды ой арқылы шешендік сөз өнеріне енгізу процесін айқын көруге болады. Бір жағынан, бұл болашақта өмірге енуі мүмкін және өзінің зиянын тигізетін өзгерістер туралы шынайы ескертулер болса, екінші жағынан, көзделген мақсаттарға қол жеткізу үшін шешендік сөз өнерінің алдын ала болжап білу күшін қолдану болып табылады. Өйткені қарапайым адам өмірі әдетте әр түрлі қиындықтар мен шешілмеген мәселелер тізбегінен тұрады және әр қашан адамзат сол қиындықтармен күресіп өтеді. Міне осындай өмір соқпақтарынан өтудің жолдарын адам қиялмен, алдын ала озық ойлау арқылы шешуге тырысады. Бұл шешендік сөз өнерінің көпбағдарлы, көпқырлы сипатын анықтайды. Би-шешендер ақылдың алдын ала көре білу, алдын ала болжай білу мүмкіндіктері мен қабілеттерін көркем формаларға енгізу арқылы

нақтылы идеялық құрылымдарды жасауға тырысады. Мәселен, елдің келешек кесек бейнесі: тақырыптық-проблемалық, образдық-сюжеттік, жекеше қорытындыланған тұжырымдар түрінде беріліп отырады. Ал шешеннің ақылының ұшында жасалған сол бір образдар мен бейнелер алдағы уақытта шынайы өмірге айналады. Кезінде А.М. Горький көркем сөз шеберлерін “көкірек көздің соқырлығынан” сақтандырған екен. Мәселен ол: “Бізге тек екі шындықты – өткен мен бүгінді – ғана біліп қою жеткіліксіз. Біз үшінші шындықты – келешек шынайылығын білуіміз қажет. Оны біз бүгін бейнелеуіміз керек”, – деп жазады.

Сайып келгенде, қазақ би-шешендерінің соңына қалдырған сөздерінде келер күндерге “кер заман”, “ақырзаман” деп атау таққанымен, мұның артының бәрі қайыр болып, түбі жақсылыққа ұштасатынын да болжаған тәрізді. Оны Мөңке бидің: «Күндердің күнінде айтарлықтай заман туады, Сол заман жоқшылықтың бәрін қуады. Түрлі-түрлі халық болады, Күндіз-түні жарық болады» (С.З. Зиманов, 2004: 117), – деген ойларын өз басымыз бүгінгі қазақ баласының тарихи отанында кешіп жатқан тәуелсіз күндеріне жоримыз. Ал сондай заманға қырағылық білдірген Саңғыл би: «Менің ұрпағым, еш уақытта қыз алыспайсыңдар. Алыссандар тектілік, мейірімділік жойылады, қатыгездік жайлайды» (Т. Кәкішев, 1992:166), – деп қазақ халқының келешек ұрпағының өніп-өсуі хақындағы көрегендікті танытса, Шоқай би: «Атасы салған жолына, баласы түспес деменіз. Атасы салған жолына, баласы жетпес деменіз. Хас жақсының белгісі – қанша қайғы көрсе де, «Аһ» ұрмайды деп еді» (С.З. Зиманов, 2004: 106), – деп болжалдық үміт стратегияның үлгісін көрсетеді. Бекболат би: «Ақылды адам ұмтылар, алдағы білім-жеміске. Ер ақылды болғанда, елден қайрат табылар» (Төрекұлов Н., Қазбеков М., 1993) – деп болашаққа сенім білдіреді.

Сондықтан, қазақ билерінің халықтың «ертеңіне елдің көзімен қарайтын» ментальдық принципін айтпау әбестік. Мысалы, Н.Ә. Назарбаев, «...ертеңгі күнге елдің көзімен қарайтыным тағы бар» – дейді. Бұл ұстанымның тектамыры әрине дала халқының өнегелі саяси-рухани дәстүрінен нәр алатыны анық. Өйткені біз – «Ұлы Дала елінің ұрпағымыз. Осы жердің заңды да тарихи мұрагеріміз. Дала – біздің анамыз», – деген тұжырымдармен келіспеу мүмкін емес. Осы тұжырымдардың қоғамның келешегіне қатысты тұсын қазақтың «жауапкершіліктік» ұстанымымен тұйықтай түсуге болады. Бұл

ойды, «ендеше, оның бүгінгі келбеті мен ертеңгі болашағына бәріміз қарыздармыз әрі жауаптымыз» – деген көзқараспен толықтыруға болады Н.Ә. Назарбаев: «Өз еліңе пайдалы болу, өз Отаныңның тағдыры үшін жауапты болу – әрбір отандық саясаткердің, әрбір қазақстандықтың борышы мен ар-ожданы» – деп жазады. Өзінің Елбасы ретіндегі еңбегін саралай келе, осы ойды былайша жалғастырады: «Ғасырлар бойы азаттығы үшін алысып, сан шайқасты бастан кешкен әзиз бабалардың арман-үміті көкейіңе кептелгенде ел мен уақыт алдындағы, заман зердесіндегі жауапкершілікті одан әрі терең сезіне түсесің». «Ертеңнің мұраты – ел қуаты» ұстанымын алға тартатын сияқты. «Салмақты сөзді саналы ер ғана айтады» дегеннің мәнісі осында болар. (Назарбаев Н.Ә., 2016)

Сонымен қорыта келгенде, шешендік өнерді саяси-әлеуметтік феномен ретіндегі бітімін тану қазақтың әлеуметтік болмысын танумен сәйкес келеді. Оның саяси-әлеуметтік мәні мен мазмұны неде дейтін болсақ, біріншіден, қазақ халқының әлеуметтік-саяси бітіміндегі тұтастығы мен тәуелсіздігінде дейтін дүниетанымда, әлеуметтік тіршіліктің тұрақтылығы мен тұтастығын идеал еткен танымда. Екіншіден, әлеумет тұтастығын адам болмысының ішкі рухани үйлесімділігімен өлшеген ұстанымда. Осыған байланысты шешендік әлемі әлеуметтік жүйенің тұтастығын сақтау

үшін тек кем-кетікті сынау ғана жеткіліксіз екендіктің үлгісін көрсетеді. Әлеуметтік тұтастанудың, оның әр мүшесіне татулықты міндеттеу, үлгі-өнеге ету арқылы болатындығын көрсетеді. Үшіншіден, шешендікті танудың әлеуметтік мәні қазақ қауымының бітім-болмысына лайық қоғамдық сана мен танымды қалыптастыруында, белгілі бір құндылықтар жүйесін жасауында. «Осыдан кейін ол құдыреттілік туралы сұраққа көңіл бөледі».

Сондықтан, ертеңге ортақ үмітпен караған, міне, сол дала қайраткерлері болғандардың бірі әрі бірегейі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билері десек артық айтпағандық. Олар, адам құдыреті, жалпылап алғанда келешекте қандай да бір айтулы игілікке жетуге деген қолында жеке құралдары бар күш болғаны анық. Табиғи құдыреттілік жеке адамның физикалық күш-қуатпен байланысты болады дегенді білдірмек. Олардың инструментальды әрі функционалды ойлары – одан да көп күш-қуатқа ие болуға мүмкіндік беретін құдыреттіліктің формасы, деғдарлық мораль үлгісі әрі қауымдық ұмтылыстың «өмір салт хартиясы» іспеттес болды десек қателеспейміз. Бұл тақырып келешекте өзінше жеке дара дербес зерттеу нысаны болатынына сеніміміз зор. Өйткені бұл Ұлы даланың таптырмас қырларының бірегейі болмақ.

Әдебиеттер

- Дау шешеді дана сөз. Құраст. О. Әбділдаұлы. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 304 б.
- Сейфуллин С. Шығармалар. 6-томдық. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1964. ҮІ том. Қазақ әдебиеті. (Құрастырған Т. Кәкішев). – 456 б.
- Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2 қараша 2016 жыл
- Демосфен. Речи. – М., 1954.
- Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
- Р.Трагердің еңбегі бойынша сілтеме жасалынды. Трагер Роберт. Дипломатия: коммуникация және халықаралық тәртіп негіздері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2018. – 265 б.
- Омарханов Қ. Дәстүрлі құқықтағы билер соты. 2-кітап. – Алматы, 2008. – 320 б.
- Төрөкұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – 502 б.
- Төрөкұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1, 2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
- Қуанғанов Ш.Т. Бұхар жырау және оның заманы. – Алматы: Республикалық «Мұрагер» қоғамы, «Ғылым» баспасы, 1992. – 48 б.
- Төрөкұлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені/ «Атамұра» сериясы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 384 б.
- Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) 2 томдық. (Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев). – Алматы, Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы, – РББ. 1991. – Т. 1. – 384 б.
- Бес ғасыр жырлайды (Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев). – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 1. – 259 б.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Алматы: «Фолиант», 2010. Т.57: Тарихи жырлар. – 408 б.
- Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
- Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. /Бағдарлама жетекшісі С.З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 3-том. 2004. – 616 б.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Алматы: «Фолиант», 2012. Т.86: Тарихи аңыздар. – 448 б.
- Бабалар сөзі – даналық көзі /Құраст. О. Исмаилов. – Алматы: Білім, 1996. – 186 б.
- Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 204 б.

Дархан Қыдырәлі. Дала данагөйлері: Майқыдан Мөңкеге дейін/Егемен Қазақстан №180 (29161) 20.09.2017; Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі С.З. Зиманов. –Алматы: Жеті жарғы, 8-том. 2006. – 424 б.

Негимов С. Шешендік өнер. –Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.

Жұбанов А. Замана бұлбұлдары –Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 440 б.

Сәрсенбай Қ. Шал мен шенеунік.//Жас Алаш, 09.11.1999

Шерхан Мұртаза Абайлаңыздар!//Егемен Қазақстан, 30.05.2000

Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы және философиясы. Т.9. –Астана: Аударма, 2007. – 471 б.

Билер сөзі /Құрастырған Т. Кәкішев. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 166 б.

Назарбаев Н.Ә. Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 15 қараша 2016.

Назарбаев Н.Ә. Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 21 қыркүйек, 2016.

References

- Dau sheshedi dana soz. Kurast. O.Abdildauly. – Алматы:Zheti zhargy, 1996, 304
- Seifullin S. Shygarmalar. 6 tomдық. – Алматы: Zhazysly baspasy, VI tom.
- Kazakh adebiyeti. (kurastyrgan T.Kakeshev) – 456
- Uly Dala ulagattary//Yegemen Qazaqstan, 2 karasha 2016
- Demosfen.Rechi. M., 1954
- Magauin M. Kazakh tarikhynyn alippsi. – Алматы:Kazakhstan
- R.Tragerdin enbegi boiynsha silteme zhasalyndy. Trager Robert. Diplomatiya: kommunikaciya zhane khalykharalyk tartip negizderi. Алматы: Ultyk audarma byurosy kogamdyk kory. – 2018. -256 pp.
- Omarkhanov K. Dasturli kuckygy biler soty. 2 – kitap. – Алматы, 2008. -320 pp
- Torekul N. Dalanyn dara dilmarlary. – Алматы:ZHSKS Kazakhstan baspa uii, 2006. 502 pp.
- Torekulov N. Kazbekov M. Kazakhtyn bi-sheshenderi. 1,2-kitap. – Алматы: Zhalyn, 1993.400 pp
- Kuanganov Sh.T. Bukhar Zhyrau zhane onyn zamany. – Алматы: Respublikalyk Murager gylm baspasy, 1992. 48 pp.
- Torekululy N. Kazakhtyn 100 bi-shesheni/ Atamura seriyasy/ – Алматы: Kazakhstan, 1995. – 384 pp.
- Ai, zaman-ai, zaman-ai.. Bes gasr zhyrlaydy 2 tomдық. M.Magauin, M.Baidildaev. – Алматы Kazakh SSR Baspasoz zhonindegi memlekettik komiteti Bas redakciyasy, RBB. 1991. – 384
- Babalar sozi: Zhuztomdyk. – Алматы: Foliant, 2010. Tarihi zhyrlar. – 408 pp.
- Zheti gasyr zhyrlaydy: eki tomдық. – Алматы: Zhazushy, 2008. 400 pp.
- Kazakhtyn ata zandary: Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. Bagdarlama zhetekshisi S.Z.Zimanov. – Алматы: Zheti zhargy, 3-tom. 2004. 616 pp.
- Babalar sozi: Zhuztomdyk. – Алматы: Foliant, 2012. Tarihi anyzdar. – 448
- Babalar sozi. – danalyk kozi/ Kurast. O.Ismailov. – Алматы: Bilim, 1996, 186 pp.
- Adambayev B. Sheshendik oner. – Алматы:Gylm, 1999. 204 pp.
- Darkhan Kydryali. Dana dangoilery:Maikydан Monkege dein/ Yegemen Kazakhstan, №180 (29161), 2017; Kazakhtyn ata-zandary: Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. 10 tomдық, S.Z.Zimanov. –Алматы:Zheti zhargy, 8-tom. 2006. 424 pp
- Negimov S. Sheshendik oner. – Алматы: Ана тили, 1997. 208 pp.
- Zhubanov A. Zamana bulbuldary – Алматы: Daik.Press, 2002. 440 pp.
- Sarsenbay K. Shal men Sheneunik. Zhas Alash, 1999
- Sherkhan Murtaza, Yegemen Kazakhstan, 2000
- Kazakh bi-sheshenderinin dunietyanymy zhane filosofiyasy. – Астана: Аударма, 2007, 471
- Biler sozi. T.Kakishev. Алматы: Kazakh universiteti, 1992, 166.
- Nazarbayev N.A. Uly dala ulagattary//Yegemen Kazakhstan, 2016